

С.Г. Рудакова,
канд. техн. наук

S.G. Rudakova
Candidate of Techn. Sci.

СЦЕНАРНІ АЛЬТЕРНАТИВИ РОЗВИТКУ ТА РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ В НЕСТАБІЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Abstract. The possible scenarios of social development and regulation of the labor market in terms of unstable conditions generated by international financial and economic crisis are discussed in the article.

Актуальність теми. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. ринок праці України формувався під впливом цілої низки факторів, що мали фундаментальний характер. Традиційно на перше місце серед цих факторів слід поставити зміну моделі суспільно-економічного розвитку, набуття незалежності, перехід від адміністративно-командної економіки до соціально орієнтованої економіки ринкового типу. Серед факторів другої за хронологією хвилі – структурна модернізація економіки відповідно до поступового переходу до постіндустріального типу економічного розвитку, прискорення інтеграції у світові економічні структури, глобалізація економічного життя.

Новий період розвитку української економіки пов'язаний з розгортанням світової фінансово-економічної кризи, яка спровокувала надлишок кадрів, зростання відкритого та прихованого безробіття, швидке скорочення трудових доходів. На фоні недостатньої соціальної спрямованості запровадженої моделі ринкової трансформації, непрозорості процесів найму та використання робочої сили, диспропорцій в оплаті найманої праці, недотримання правових і соціальних гарантій працівників, глибокої сегментації ринку праці за економічними, соціально-демографічними, просторовими ознаками та інших численних проблем [1, с. 488] зазначений вплив кризи обумовлює загострення соціально-трудових відносин в цілому, в умовах жорстких часових обмежень актуалізуючи вибір комплексу державних і ринкових інструментів розв'язання проблем ринку праці та ключових пріоритетів його розвитку.

Слід зазначити, що проблеми економіки праці та соціально-трудових відносин завжди були предметом пильної уваги українських учених. Зокрема, значний внесок у вивчення проблем розвитку трудових ресурсів та регулювання національного ринку праці у перехідній економіці та на етапі відновлення позитивної економічної динаміки внесли такі відомі вітчизняні вчені, як С.І. Бандур, Д.П. Богиня, О.А. Грішнова, М.І. Долішній, Т.А. Заяць, А.М. Колот, Е.М. Лібанова, В.В. Онікієнко та ін. В економічній науці сформовано уявлення про базові цілі трансформації ринку праці, обґрунтовано організаційно-економічний механізм їх реалізації. Аксиоматично, що в основі таких цілей – соціалізація економіки, нерозривно пов'язана із соціальною переорієнтацією виробництва та відтворення в цілому, доступністю матеріальних і духовних благ відповідно до здібностей і трудової та підприємницької активності кожного члена суспільства, дотриманням принципів соціальної справедливості в розподілі створеного продукту і суспільних благ. І саме це визначає цілі соціалізації ринку праці як основної умови соціалізації економічного розвитку [2, с. 61].

Напрями та шляхи забезпечення соціалізації економіки можуть набувати форми стратегічних сценаріїв, що відповідають реально існуючим відмінностям у підходах до довгострокової економічної політики. Однак, як правило, обґрунтовані науковцями сценарії розвитку ринку праці, як і державні соціально-економічні програми, пропонують два варіанти: песимістичний (інерційний) та оптимістичний, які за своєю суттю не є альтернативними, оскільки інструментарій реалізації цих сценаріїв є типовим, не передбачає якихось принципових особливостей за конкретним сценарієм. Тому правомірно вважати, що ці сценарії є переважно теоретичними конструкціями, які дещо умовно враховують реалії функціонування та регулювання національної економіки.

Постановка завдання. Перехід економіки України до новітньої фази нестабільної динаміки економічного розвитку (кон'юнктури), згенерованої світовою фінансово-економічною кризою, обумовлює необхідність розробки нових сценаріїв соціального розвитку та регулювання ринку праці.

Результати дослідження. Під сценарієм регулювання розвитку ринку праці ми розуміємо множину конкурентоспроможних дій і підходів, засобів координації та розподілу ресурсів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності ринку праці, зростання добробуту населення та забезпечення економічного й соціального прогресу країни в умовах посилення зовнішніх дестабілізуючих впливів. У контексті проблематики статті найбільш плідним нам видається застосування підходу, запропонованого при оцінці можливих альтернативних інноваційних стратегій [напр., 3, с. 358–359], а також обґрунтуванні структурних альтернатив соціально-економічного розвитку Росії [4; 5]. При цьому ми обмежуємо перелік найбільш імовірних сценаріїв регулювання розвитку ринку праці, відмовившись від спокуси тиражувати сценарії залежно від мінливості зовнішніх чинників (наприклад, динаміки цін на газ, обсягів чи умов зовнішнього кредитування) та виділяючи такі базові сценарії: інерційний, «Рантє», наздоганяльної мобілізації та інноваційної соціалізації.

Нижче представлена загальна порівняльна характеристика кожного зі сценаріїв, що включає виклад основних його елементів; способи, інструменти та перспективи досягнення стратегічних цілей розвитку країни.

Інерційний сценарій заснований на відмові від радикальних економічних змін і соціальних інновацій та надає пріоритет економічній і політичній «стабільності» над розвитком. Цей сценарій передбачає переважно тактичні маневри уряду в процесі розв'язання проблем ринку праці, млявість економічних перетворень, а послідовне застосування заходів структурної модернізації зайнятості, підвищення добробуту населення та зниження безробіття є можливим лише періодично, залежно від сформованої кон'юнктури і гостроти соціальних проблем, пов'язаних з незбалансованістю структури зайнятості населення в економіці, без систематичного використання механізмів завчасного упередження та реагування.

Зазначений варіант спроможний забезпечити деяке зростання заробітної плати та доходів населення залежно від надходження зовнішніх кредитів та інвестицій, а також від фази політичного циклу. При цьому, хоча він і сприяє збереженню загальної позитивної динаміки економічного розвитку в умовах сприятливої кон'юнктури, однак підміна стратегічних цілей тактичними, недостатнє врахування довгострокових наслідків прийнятих рішень і уповільнена реакція на виникаючі виклики призводять до розпорошення ресурсів, нагромадження невирішених проблем, розв'язання яких ускладнюється з плином часу.

У межах основних характеристик зазначеного сценарію розвивався український ринок праці у 2004–2007 рр. Темпи економічного зростання останніх років не дали змоги істотно підвищити загальний рівень добробуту і доходів населення, ліквідувати вогнища застійної бідності, забезпечити зростання місткості сфери легальної продуктивної трудової діяльності; а неефективність системи надання соціальних послуг при низькому рівні оплати праці перешкоджала нормальному відтворенню людських ресурсів регіонів України. Завдання соціалізації економіки та реалізації інноваційного вектора розвитку ринку праці країни вирішувались без відчутних успіхів унаслідок несистемності модернізації сфери зайнятості, нарощування внутрішніх соціальних конфліктів, зниження професійної здатності та конкурентоспроможності робочої сили, і тому прогресуюче економічне відставання від інших країн стало логічним результатом реалізації інерційного варіанта.

У межах сценарію *«Рантьє»* політика зайнятості передбачає істотне посилення перерозподільних функцій держави без проведення модернізаційних реформ, збільшення соціальних зобов'язань й нарощування державних витрат (у т.ч. на соціальні потреби й державне управління) у відсотковому відношенні до ВВП, а також можливе нарощування фінансування освіти, охорони здоров'я, культури, підвищення заробітної плати працівників бюджетної сфери, тобто активна соціальна політика дасть змогу розв'язати (хоча б частково й тимчасово) низку соціальних проблем. У середньо- та довготривалій перспективі зростання доходів малозабезпечених верств населення дає змогу збільшити внутрішній попит на вітчизняні товари, надати імпульс розвитку галузей споживчого сектору, підтримати темпи росту економіки, хоча і не на інноваційній технологічній базі.

Цей сценарій став наступником інерційного сценарію в українській економіці, і його регулюючі інструменти домінують в політиці держави від кінця 2007 р. і донині. Так, у країні у 2007–2008 рр. у структурі доходів населення соціальні виплати і трансферти становили 38–39%, що давало змогу зберігати соціальну стабільність в прийнятних, відносно безпечних межах, а також усталене зростання доходів населення у короткостроковій перспективі.

На відміну від Росії, де джерелом коштів і виплат насамперед виступають доходи, одержувані від експорту первинних ресурсів, в Україні такими джерелами, зокрема, слугують реприватизація підприємств та кредити міжнародних фінансових установ. Однак економічна криза швидко скоротила можливості збільшення соціальних зобов'язань та здійснення подібних трансфертів.

Тому пролонгація застосування основних підходів аналізованого сценарію до регулювання економіки і ринку праці на фоні закладеного в держбюджет України на 2009 р. 3%-го дефіциту (а прихований дефіцит бюджету, за розрахунками експертів, може сягати 6–8%) і великих соціальних витрат багаторазово посилить розбалансованість вітчизняної економіки. При цьому слід враховувати, що понад 3 млн. осіб в Україні працюють у бюджетній сфері, їх зайнятість і доходи безпосередньо залежать від бюджету, і його недостатня наповненість може призвести до масових невиконаних заробітної плати або до стрибка прихованого безробіття. Побоюючись соціального вибуху, держава буде вимушена фактично дотувати мінімальну заробітну плату. Коштів бюджету та інших джерел фінансування вистачатиме лише для підтримки існуючої системи робочих місць та соціального захисту населення, тому джерелом покриття додаткових фінансових зобов'язань держави стане конкурентна сфера нашої економіки, що, у свою чергу, ще більше обтяжить її, зменшуючи можливості для подальшого розвитку.

Не слід очікувати позитивних зрушень щодо створення нових робочих місць у малому бізнесі, питома вага якого у ВВП та обсягах зайнятості неприпустимо мала і не відповідає вимогам економічного зростання за інноваційною моделлю; до того ж згорання неефективних виробництв і скорочення інвестицій у виробничий та соціальний розвиток підприємств внаслідок проведення підприємцями політики жорсткої економії коштів спричинять скорочення місткості сфери зайнятості і відтак – зростання безробіття понад його природний рівень, втрату значною частиною зайнятого населення реальних шансів на гідну роботу і оплату праці, маргіналізацію багатьох працівників. Принагідно зазначити, що Державний комітет статистики України свідчить про зростання за жовтень 2008 р. – березень 2009 р. заборгованості із заробітної плати на 948 млн. грн., або у 2,4 разу. Відповідно скорочується середньомісячна заробітна плата – номінальна та реальна [6; 7]. Отже, існуюча криза унеможливує продовження реалізації такого сценарію, ставити питання дослідження нових варіантів стратегії розвитку.

Основні макроекономічні риси *сценарію наздоганяльної мобілізації* (подібно до [5]) можна звести до масштабного перерозподілу обмежених ресурсів державою та їх концентрації на обраних пріоритетних напрямках (виробнича та соціальна інфра-

структура, енергетика, високотехнологічне машинобудування, нанотехнології, виробництво «зеленого» палива тощо) або на локальних точках росту, що вимагає суттєвого розширення державних функцій та напруження економічних ресурсів країни, поточного маневрування ресурсами суб'єктів господарювання шляхом їх переливу із однієї сфери в іншу без врахування ефективності і довгострокових наслідків таких транзакцій.

Мобілізаційний сценарій може виникнути як спроба швидко розв'язати складні проблеми країни або як безпосередній наслідок попередньої стратегії у разі настання кризи або вичерпання коштів стабілізаційного фонду (або інших фінансових резервів). Навряд чи існуючий рівень ефективності економіки України дасть змогу підтримувати належний рівень державних витрат, необхідних для суспільно прийнятних параметрів соціального захисту, безпеки ринку праці, регіонального людського розвитку, науково-технічного прогресу. В умовах кризи та обмеження доходів держави, посилення тенденцій до управління соціальними процесами «зверху» мобілізація в соціальній сфері матиме проявом певний тиск у сфері оподаткування, залучення приватних компаній до примусового вирішення проблем зайнятості і безробіття. Щодо умов України нині простежується реалізація на практиці таких елементів мобілізаційної соціальної політики держави.

Перше. Відбувається обмеження грошових доходів від трудової діяльності: так, заробітна плата працівників бюджетної сфери і державних службовців поменшала на суму надбавок; з 1 грудня в Україні рівень мінімальної заробітної плати збільшений з 545 грн. до 605 грн., однак для першого розряду тарифної сітки працівників бюджетної сфери мінімальна заробітна плата залишиться на рівні 545 грн.

Друге. Відбувається трансформація методів прямого розподілу деяких благ і послуг: з метою скорочення й оптимізації державних витрат постановою Міністерства праці та соціальної політики було обмежено коло малозабезпечених родин, які мають право на соціальну допомогу.

Третє. Скорочення всіх видів неконтрольованої державою трудової діяльності: так, з метою легалізації доходів трудових мігрантів у березні 2009 р. урядом України ухвалено рішення, яким передбачено змусити нелегально працюючих за кордоном українців стати платником єдиного податку та сплачувати щомісячні внески до Пенсійного фонду.

Четверте. Чиниться жорсткий тиск на господарюючих суб'єктів із застосуванням фіскального апарату з метою забезпечення в повному обсязі виплати заробітної плати, причому без з'ясування реальних причин її невиклати чи переходу на скорочений робочий день (тиждень). Нині за ініціативою Міністерства праці та соціальної політики йде формування електронної бази підприємств, установ і організацій, які мають заборгованість із заробітної плати. Дані цієї бази будуть враховуватися при оцінці ситуації й прийнятті відповідних рішень, зокрема, при наданні фінансової підтримки регіонам і поверненні підприємствам податку на додану вартість.

Що ж до очікування поживлення економічної діяльності та створення нових робочих місць на будівництві об'єктів інфраструктури, зокрема при підготовці до

проведення Євро-2012, чи на громадських роботах, то на сьогодні такі очікування переважно є безпідставними та не матимуть бажаного ефекту для сфери зайнятості, про що свідчить таке:

- значна обмеженість коштів на громадські роботи у місцевих бюджетів, що унеможливає проведення таких робіт у нинішніх умовах та нівелює їх значимість як інструмента підвищення зайнятості;
- відсутність у Бюджеті-2009 національних інфраструктурних проєктів, а також відсутність програми розробки таких проєктів, а відповідно, не визначено їх розробників та джерел фінансування;
- надання провідним міжнародним компаніям через механізми тендера права здійснення потужних інфраструктурних проєктів Євро-2012 (наприклад, проєкт реконструкції Олімпійського стадіону в Києві, стадіонів у Харкові, Донецьку, Дніпропетровську). Відповідно будівництво із застосуванням новітніх технологій потребує нової якості робочої сили, а не вітчизняних безробітних на підсобних роботах (обсяг яких зведено до мінімуму), тобто професіоналів з європейських країн. Що ж до будівництва чи реконструкції доріг, то, на відміну від програми Рузвельта, яка в часи Великої депресії передбачала активне використання ручної праці безробітних, нині будівництво сучасного автобану потребує професіоналів з відповідним високим рівнем професійних знань та навичок.

Мультиплікативний ефект, спричинений заходами мобілізаційного сценарію за відсутності державницького підходу, може призвести до деструктивних змін у сфері зайнятості галузей, ефективне функціонування яких є підґрунтям економічної безпеки та матеріально-технічним базисом модернізації економіки, і в коротко- та середньостроковій перспективі – до значних соціальних та економічних втрат. Можна стверджувати, що з урахуванням темпів світового розвитку, загострення конкуренції на міжнародній політичній арені наявна динаміка та вектор соціально-економічного розвитку України є свідченням скоріше не прогресу, а регресу держави, і наслідки такого стану можуть бути надзвичайно руйнівними для українського суспільства. Тому при пролонгації існуючої економічної моделі на перспективу Україна не ввійде до складу високорозвинених країн та не забезпечить високого рівня добробуту свого населення. Отже, очевидно, що в найближчій перспективі повинні відбутися кардинальні зміни в державній політиці зайнятості.

Сценарій *інноваційної соціалізації* економіки. Що конкретно стосується соціалізації ринку праці, то, як свідчать дослідження В.В. Онікієнка та його учня В.І. Герасимчука, першодослідників цього процесу, його основу становить об'єктивно обумовлений перехід до забезпечення повної зайнятості населення як необхідної бази для прискорення економічного зростання; якісного і кількісного задоволення потреб виробництва в робочій силі; забезпечення базових потреб населення на рівні прогресивних соціальних стандартів на основі досягнення високої ефективності економіки та вдосконалення якісних характеристик трудового потенціалу.

Тому, виходячи з особливостей соціально орієнтованого ринку праці, вимог істотного підвищення його конкурентоспроможності та забезпечення високих і стійких темпів економічного зростання на основі проведення постіндустріалізації, включеності національної економіки в сучасну систему світогосподарських зв'язків та поступового переходу до постіндустріальної фази розвитку [2; 7; 8; 9], а також подолання наслідків економічної кризи, стратегічний сценарій інноваційної соціалізації ринку праці має передбачати:

на довгострокову перспективу:

- створення інституціонального середовища, сприятливого для розвитку бізнесу і некомерційних організацій та виконання ними своїх функцій щодо громадян на основі якісно нового способу формулювання правил, які забезпечували б стимулювання до продуктивної діяльності зі створення суспільного багатства, а не до його перерозподілу;
- розробку Генеральної схеми створення робочих місць, яка передбачає розширення місткості сфери зайнятості у виробництвах, які компенсують розірвані технологічні ланцюги та створять в економіці України необхідні замкнені виробничі цикли. В Україні має бути створено не менше як 5,5 млн. високо- і середньотехнологічних робочих місць, привабливих для кваліфікованих спеціалістів. Потенційні можливості для збільшення робочих місць у промисловому секторі пов'язуємо із задіянням потужностей, які сьогодні простоюють, а також у галузях, які спроможні дати нові імпульси технологічному прогресові та вже в найближчі роки досягти конкурентоспроможності і вийти на світовий ринок;
- зосередження зусиль держави на випереджальному розвитку інноваційної, виробничо-фінансової, науково-освітньої, інформаційної, транспортної й соціальної інфраструктур, що сприятиме максимально повному використанню як ресурсних і територіальних переваг країни, так і трудового потенціалу її населення;
- підвищення ефективності використання робочої сили в 2,5–3 рази за рахунок технологічного переозброєння частини зношених основних фондів виробничого потенціалу країни;
- створення адекватної до вимог ринку та науково-технічного прогресу системи професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів;
- реформування системи оплати праці з метою посилення відтворювальної та стимулюючої функції заробітної плати, а також пенсійної системи та системи страхування населення;
- вдосконалення соціально-трудових відносин у напрямі посилення соціальної відповідальності партнерів;
- розвиток механізмів регіональної підтримки науково-технічної діяльності, інноваційного перерозподілу робочої сили;
- надання ресурсів (пряма фінансова підтримка, гарантії, субсидовані кредити), створення елементів інноваційної інфраструктури у вигляді техніко-впроваджувальних зон, технопарків, інкубаторів для венчурних фірм;

на короткострокову перспективу:

- забезпечення ефективного функціонування малого бізнесу шляхом створення сприятливого регуляторного поля та розробки чітко окреслених, сталих правил і умов податкової, ліцензійної, дозвільної та звітної політики і забезпечення доступу малих і середніх підприємств до дешевих кредитів за прикладом Франції, Німеччини, Великої Британії; розширення доступу малого підприємництва до нової техніки і технологій за допомогою державної системи лізингу з подальшим правом викупу за залишковою вартістю;
- обмеження трудової імміграції та введення додаткових стандартів щодо застосування праці іноземних громадян з урахуванням стану ринку праці в регіонах, а також напрямів модернізації сфери зайнятості;
- забезпечення загальної доступності і суспільно прийнятної якості найважливіших соціальних благ, недопущення скорочення зайнятості у сфері житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, освіти та культури;
- стимулювання роботодавців, які приймають на роботу або стажування випускників навчальних закладів, шляхом пільгового оподаткування прибутку підприємств і надання пільгових кредитів тощо на суму заробітної плати;
- поширення мережі інформаційно-юридичних служб, бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів; проведення семінарів, тренінгів, профконсультацій відповідно до соціально-психологічної та професійної диференціації безробітних;
- активізацію співпраці з Міжнародною організацією праці з метою залучення грантів під реалізацію конкретних проектів громадських робіт, що дасть змогу контролювати напрями та обсяги міжнародної міграції;
- залучення коштів іноземних кредитних ліній та міжнародної технічної допомоги на створення нових робочих місць на основі налагодження безпосередніх двосторонніх фінансово-економічних зв'язків;
- розширення місткості прикладання праці на загальнодержавних оплачуваних громадських роботах: будівництві і реконструкції спортивної, транспортної, медичної, туристичної і телекомунікаційної інфраструктури, у тому числі й у процесі підготовки до Євро-2012, зокрема за рахунок розширення обсягів тимчасової зайнятості на громадських роботах, організованих місцевою владою;
- розширення обсягів громадських робіт у різних видах економічної діяльності за рахунок фінансування державою певної кількості тимчасових громадських робочих місць на підприємствах: від 2% (на великих та середніх) до 10% (на малих) підприємствах тощо.

Слід мати на увазі існування в короткостроковому аспекті ризику не одержати швидких позитивних результатів, оскільки інноваційна соціалізація – сценарій, розрахований на довгострокову перспективу. При цьому частка державних витрат у ВВП у середньо- і довгостроковій перспективі залишиться стабільною. Перевагами такого сценарію виступають позитивні довгострокові соціально-економічні наслідки, що полягають у створенні в країні базових умов для стійкого економічного зростання і підвищення добробуту громадян.

Висновки. Реалізація окреслених вище сценаріїв приводить до комплексних наслідків для економіки країни, зокрема щодо її спроможності адаптуватися до зовнішніх збурень. Цілком очевидно, що ідеального сценарію розвитку не існує: кожен з варіантів забезпечує збереження країни, її економіки, території й населення, а також, хоча б у середньостроковій перспективі, припускає можливості економічного зростання. Однак лише сценарій інноваційної соціалізації дозволяє повною мірою розкрити творчий потенціал населення, а також сприяє досягненню стратегічних цілей розвитку країни при гарантованому збереженні критичних параметрів функціонування її соціально-економічної і політичної системи та посиленні адаптивності до зовнішніх впливів.

-
1. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / [Бандур С.І., Засць Т.А., Кученко В.І. та ін.] ; за заг. ред. Б.М. Данилишина. – [2-е вид. допов. і перероб.]. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 620 с.
 2. Герасимчук В.І. Суть і фактори соціалізації ринку праці в перехідній економіці : теоретико-методологічні аспекти / В.І. Герасимчук // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки : наук. доп. міжнар. наук. конф., 19–20 верес. 2000 р., Київ. Т. 1. / відп. ред. С.І. Дорогунцов. – К. : НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України, 2000. – С. 56–63.
 3. Онікієнко В.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В.В. Онікієнко, Л.М. Ємельяненко, І.В. Терон [за ред. В.В. Онікієнка]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 480 с.
 4. Шаститко А. Структурные альтернативы социально-экономического развития России / А. Шаститко, С. Афонцев, С. Плаксин // Вопр. экономики. – 2008. – № 1. – С. 61–85.
 5. Гонтмахер Е. Социальные проблемы России и альтернативные пути их решения / Е. Гонтмахер, Т. Малева // Вопр. экономики. – 2008. – № 2. – С. 61–72.
 6. Заборгованість із виплати заробітної плати у 2008 та 2009 роках [Електронний ресурс] / Держ. комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 7. Онікієнко В.В. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах ринкової стабілізації та глобалізації національної економіки України / В.В. Онікієнко // Демографія та соціальна економіка. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. – С. 101–114.
 8. Колот А. Соціально-трудова аспекти забезпечення стійкого розвитку національної системи / А. Колот, С. Григорович. // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 8–15.
 9. Кір'ян Т. Створення конкурентного ринку праці в умовах інтеграції України у світову економічну систему / Т. Кір'ян // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 5. – С. 3–11.